

ИШНИ СУДГА ҚАДАР ЮРИТИШДА АЙБ ҚИЛИШ БОРАСИДА ХОРИЖ ТАЖРИБАСИ

Ҳасанов Бекзод Ҳасанович

Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза
қилиш академияси магистранти

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18017382>

Аннотация: Мақолада англо-саксон ва МДҲ мамлакатлари жиноят-процессуал ҳуқуқида айб эълон қилиш институтининг терговдан судгача бўлган босқичлардаги мазмун-моҳияти, айбланувчи мақомининг берилиши, прокурор назорати, ҳуқуқлар тушунтирилиши, айбловни эълон қилиш муддатлари ва тартиботларидаги фарқлар ҳамда уларни миллий қонунчиликка имплементация қилиш имкониятлари қиёсий-ҳуқуқий таҳлил қилинган.

Аннотация: В статье проведен сравнительно-правовой анализ сущности института предъявления обвинения в уголовно-процессуальном праве англосаксонских стран и стран СНГ на этапах от следствия до суда, предоставления статуса обвиняемого, прокурорского надзора, разъяснения прав, различий в сроках и процедурах предъявления обвинения, а также возможностей их имплементации в национальное законодательство.

Abstract: The article provides a comparative legal analysis of the essence of the institution of prosecution in Anglo-Saxon and CIS countries' criminal procedure law at the stages from investigation to court, the granting of accused status, prosecutorial supervision, rights explanation, differences in terms and procedures for prosecution, and the possibilities of their implementation into national legislation.

Калит сўзлар: айб, айбланувчи, англо-саксон, прокурор назорати, тергов босқичи, жиноят процесси, имплементация, процессуал ҳуқуқлар

Ключевые слова: вина, обвиняемый, англосаксонский, прокурорский надзор, следственный этап, уголовный процесс, имплементация, процессуальные права

Keywords: guilt, accused, Anglo-Saxon, prosecutorial supervision, investigation stage, criminal procedure, implementation, procedural rights

Ишни судга қадар юритишда айб қилиш институтини такомиллаштириш ҳуқуқни қўлловчилар учун ҳам, айбланувчилар учун ҳам умуман жиноят судлов ишларини юритиш учун аҳамияти туфайли долзарб бўлиб қолмоқда. Уни ривожлантиришда хориж тажрибасини инобатга фойдадан холи бўлмайди.

Англо-саксон (common-law) ҳуқуқ тизимидаги давлатлар жиноят-процессуал қонунчилигида айб эълон қилиш (“charging”. “arraignment”, “laying charges” деб номланади) Англия ва Уэльс (CPS/PACE). АҚШ (Federal Rules of Criminal Procedure) ва Канада (Crown/Justice Canada) амалиётларини кўриб чиқиш, англосаксон ҳуқуқ тизимидаги айб эълон қилиш қоидалари ҳақида тасаввурни шакллантиришга имкон беради.

Англо саксон –ҳуқуқ тизимида айб судда эълон қилинади ва шу жиҳати билан судлар жамиятда катта рол ўйнайдилар. Масалан, АҚШда Федерал судлар фаолияти фақатгина процессда қатнашувчи шахсларга эмас, балки бутунмамлакат бўйича ҳукумат фаолиятига ва кўпчилик одамларнинг ҳаётига сезиларли даражада таъсир кўрсатади.

1946 йил 21 мартда кучга кирган “АҚШ округ судларидаги жиноят процессининг федерал қоидалари” 4-боби. “Айб эълон қилиш ва судга тайёрлаш” деб номланади.

Уларнинг ҳуқуқ тизимида айб эълон қилиш ишнинг йўналишини белгилайдиган ҳодиса ҳисобланади.

Америка жиноят процесси эълон қилинган айблов тўғрисида айбловчи ва айбланувчи ўртасидаги тортишув сифатида талқин қилинади. Мана шу талқинда исбот қилишнинг марказий масалаларидан бири исбот қилиш мақсади ёки муайян жиноят иши бўйича ҳақиқатни аниқлаш зарурияти ва имкониятлари тўғрисидаги масалалар ҳам ўзига хос тарзда ҳал этилади.

Америка жиноят процесси устивор ғоялари (доктринаси)га кўра америкача жиноят процессидаги тортишув ҳақиқатни аниқлашга қаратилмайди. Ҳар бир иштирокчи судга ўз манфаатини ҳимоя қилиш учун келади: айбловчи, жумладан давлат айбловчиси ҳам жавобгарликка тортилиши кутилаётган шахсни айблашга ҳаракат қилади, айбланувчи (судланувчи) ва унинг ҳимоячиси айбловни нима қилиб, бўлса ҳам синдиришга ҳаракат қиладилар. Бундай ҳолатлар эса, ҳақиқатни аниқлаш мақсадига тўғри келмайди. Иштирокчилар ўз ишлари бўйича “ютиб чиқиш” орқали манфаатларини ҳимоя қилишга ҳаракат қиладилар.

Жиноят процессида суднинг роли ҳақиқатни эмас, балки “кимнинг юрганлигини”, “суд дуэли ғолибини” ва “жангни” қайд қилишдан иборатдир. Судлар исбот қилишнинг заруриятидан кўпроқ, исбот қилишнинг имкониятларига эътиборни қаратадилар. Америка судларида ҳақиқатни аниқлашга эмас, балки судьяларни шубҳа остидан ташқаридаги фактларнинг исботланганлигига ишонтиришга ҳаракат қилинади.

Булардан кўринадики, жиноят процессида судларнинг хоҳиши ҳал қилувчи рол ўйнайди.

Англо-саксон ҳуқуқ тизимидаги давлатлар жиноят ишларини юритиш тартиботида “Айб эълон қилиш” бу полиция ёки прокурор томонидан шахсга жиноят айблови қўйилиши ва суд олдида расман айбланган ҳисобланиши жараёни тушунилади. У турлича шаклда бўлиши мумкин: қўшма Штатларда — indictment (grand jury) ёки information шаклида, (Англияда/Уэльсда — полиция/CPS томонидан) тўғридан-тўғри айблов қўйилиши ва суддаги арраймент жараёнида намаён бўлади¹.

Англо-саксон ҳуқуқ тизимида айб эълон қилишдан олдинги босқичлар (умумий принциплар) мавжуд. Яъни полиция тергови (investigation -провинция ёки Crown Prosecutor томонидан амалга оширилади) фактик далиллар тўплайди. Далиллар айб эълон қилиш учун етарли даражада (адекват - “reason to suspect / probable cause”) етиши зарур.

Шахс жиноят содир этганлик учун қўлга олиш ёки ушлаб бериш (arrest & custody) Англияда “reasonable grounds” ва АҚШ “probable cause” стандартлари қўлланади. Англияда бунинг амалий тартиби PACE ва унинг кодексларида белгиланган².

Англия ва Уэльс мисолида кўрадиган бўлсак, айб эълон қилишнинг шундай босқичлари мавжуд:

1-босқич. Текширув ва далил йиғиш. Полиция жиноятни тергов қилади.

Агар шахсга нисбатан жиноят содир этилганлигига “reasonable grounds to suspect” бор бўлса, уни вақтинча ушлаб туриш мумкин (PACE 1984, s.24). Далиллар етарли бўлса, иш CPS (Crown Prosecution Service) га юборилади³.

2-босқич- CPS томонидан баҳолаш ва айбловни текшириш босқичи. Ушуб босқичда далиллар “realistic prospect of conviction” даражасида бўлиши кераклиги, яъни суд айбдор деб топиши эҳтимоли реал бўлиши текширилади. Агар далиллар етарли бўлса, айб қўйиш жамоат манфаатига мос келиш –келмаслиги ўрганилади. Агар ҳар иккала мезон бажарилса — расмий айблов (charge) қўйилади⁴.

3-босқич - Расмий айб қўйиш (Laying the charge). Ушбу босқичда

¹ law.cornell.edu+1

² <https://www.legislation.gov.uk/>

³ https://www.law.cornell.edu/rules/frcmp/rule_7

⁴ <https://www.cps.gov.uk/legal-guidance/directors-guidance-charging-sixth-edition-december-2020-incorporating-national-file>

Полиция (ёки CPS) шахсга chargени расман эълон қилади. Бу вақтда шахсга айблов мазмуни ёзма ёки оғзаки равишда баён қилинади. Масалан: “1861 йилдаги «Шахсга қарши жиноятлар тўғрисидаги қонуннинг ... бўлимига зид равишда сиз кунни жабрланувчи.....га ноқонуний ҳужум қилганликда айбланасиз” деган мавмунда айб эълон қилинади⁵.

4-босқич - судга чақириш (First appearance / Arraignment). Ушбу босқичда Айбланувчи судга чақирилади (magistrates’ court ёки Crown Court); Судда унга айб қайта ўқиш эшиттирилади ва у ўз жавобини беради (plea). Айбланувчи айбни тан олиши (“Guilty”) ёки айбни рад этиши (“Not guilty”) мумкин. Агар “guilty” бўлса, суд жиноятнинг оғирлигига қараб ҳукм чиқаради. Агар “not guilty” бўлса, иш судда кўриб чиқиш учун тайёрланади⁶.

Канадада айб эълон қилиш тартиби қуйидаги ўзига хослик мавжуд бўлиб, ушбу жавлатда полиция ишни Crown prosecutor’га юборишдан олдин “Information” ҳужжатини тайёрлайди. Суд олдида дастлаб ҳозир бўлишда (“first appearance” да) айблов ўқиш эшиттирилади. Судда иқдорлик битими (“plea”) қабул қилинади, кейин тергов ёки суд жараёни белгиланади.

МДХга аъзо мамлакатларда айб эълон қилиш умумий дастлабки тергов ва айримларида суриштирувнинг таркибий исми сифатида намоён бўлади. Бироқ, судда ҳам айбловни тушунтириш мумкинлигини эътироф этиш керак. МДХга аъзо мамлакатларнинг айримларидаги ўзига хослик кўзга ташланади. Масалан, Украина ЖПКда айбланувчи сифатида жалб қилиш тўғрисидаги қарорга ўхшаш гумон ҳақида хабар бериш талабларини ўз ичига олган ҳолда, хабарномада жиноий иш (иш) рақамини кўрсатишни белгиланган⁷.

Бизнинг фикримизча, шахсни айбланувчи тариқасида жалб қилиш тўғрисидаги қарорда жиноят ишининг тартиб рақамини акс эттириш ҳар бир процессуал қарорни индивидуаллаштиришга ва умуман жиноят ишида “процессуал тартибни ўрнатишга” ёрдам берган бўлар эди (масалан, бир неча жиноят (жиноят иши) бўйича бир шахсга уларни битта иш юритишга бирлаштириш тўғрисида қарор қабул қилингунга қадар айблов эълон қилинганда). Бундан ташқари, гумон қидиновчини ҳам гумон ҳақида хабардор қилиш қоидалари ҳам мавжуд.

РФ ЖПК 223-моддасига кўра, жиноят содир этишда гумон қилинганлик тўғрисидаги хабарномада “уни тузган шахснинг фамилияси,

⁵ <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1984/60/section/37>

⁶ *Criminal Procedure Rules 2020 (Part 3 and 10)* // <https://www.legislation.gov.uk/uksi/2020/759/part/3>

⁷ Уголовный процессуальный кодекс Украины от 13 апреля 2012 г. № 4651-VI (с изм. и доп. по сост. на 21 июля 2020 г.) // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31197178

исми ва отасининг исмининг бош ҳарфлари” кўрсатилиши керак. Биз “қарор ким томонидан тузилган” деган жумлани айбланувчи тариқасида иштирок этишга жалб қилиш тўғрисида қарор қабул қилувчи ва қарор тузувчи шахснинг лавозими ва шахси тўғрисидаги маълумотларнинг мазмунига нисбатан етарлича ноаниқ ва аниқ эмас деб ҳисоблаймиз.

Савол туғилади: қарор тузиш ва айблов эълон қилиш ҳуқуқига эга бўлган суриштирувчи, суриштирув бўлинмаси бошлиғи ва тергов органи раҳбарини нима қилиш керак? Ушбу саволга жавоб аниқ, РФ ЖПК 171-моддада кўрсатилган “қарорни ким тузган” деган таъриф синовдан ўтган ва самарали нормаларни маҳаллий жинойт процессига тузатиш ва имплементатсия қилишни талаб қилади.

Айбланувчи сифатида жалб қилиш тўғрисидаги қарор чиқарилган пайтдан бошлаб айбланувчи мақомини олиш орқали шахс айбловдан ҳимояланиш учун кенг ҳуқуқлар рўйхатига эга бўлади. Бироқ, шахсни айбланувчи тариқасида жалб қилиш тўғрисидаги қарорга қўйиладиган талабларни ўз ичига олган МДХга аъзо мамлакатлар қонунчилида тергов олиб бораётган шахсга қарорда айбланувчининг ҳуқуқларини кўрсатишни буюрмайди, гарчи улар амалда қарорда санаб ўтилган бўлса ҳам. Суриштирувчи ва терговчи айбланувчининг шахсига ишонч ҳосил қилиши, унга ва ҳимоячига тегишли қарорни эълон қилиши, айбловнинг моҳиятини тушунтириши ва шундан кейингина айбланувчининг ҳуқуқларини тушунтириши шарт, бу кейинчалик айбланувчи сифатида жалб қилиш тўғрисидаги қарорда иштирок этувчи шахсларнинг имзолари билан тасдиқланади.

“Айбланувчининг ҳуқуқлари” деган талабнинг йўқлиги мантиққа зид кўринади. Бундан ташқари, юқорида кўрсатилган айблов эълон қилиш алгоритми, бизнинг фикримизча, тузатишни талаб қилади. Масалан, Беларус Республикаси ЖПКнинг 243-моддаси 3-қисмига кўра, терговчи айбланувчининг шахсини тасдиқлагандан сўнг, унга ҳуқуқларини тушунтиради, бу ҳақда баённома тузади, сўнгга айбланувчи сифатида жалб қилиш тўғрисидаги қарор ва унинг моҳиятини эълон қилади. Шундай қилиб, айблов эълон қилинишидан олдин ўз ҳуқуқлари билан танишган айбланувчи улардан биров олдинроқ фойдаланиш имкониятига эга бўлади, бу эса ҳимоя томонига ҳеч қандай устунлик бермайди, балки фақат айбланувчининг ҳуқуқларини ўз вақтида амалга оширишга ёрдам беради. Ушбу ижобий тажрибани олиб, айбланувчига тушунтирилиши лозим бўлган ҳуқуқлар рўйхатини ўз ичига олган ҳуқуқни таъминловчи ҳужжат -

айбланувчи сифатида жалб қилиш тўғрисидаги қарор тузилишининг энг муҳим таркибий қисмларидан бири бўлиши ва кўрсатилган қарор билан танишишдан олдин, эҳтимол алоҳида баённома тузиш орқали амалга оширилиши лозим.

МДХ давлатлари қонуни ёки амалиёт анъанасига кўра, қабул қилинган қарорнинг қонунийлиги ва асослилигини текшириш мақсадида айбланувчи тариқасида иштирок этишга жалб қилиш тўғрисидаги қарорнинг нусхаси прокурорга юборилади, прокурор чет элга чиқишнинг бузилишлари мавжуд бўлган тақдирда, дастлабки тергов органларидан уларни бартараф этишни талаб қилиш ваколатига эга. Фикримизча, ҳеч бир ушбу давлатлар айбланувчи тариқасида иштирок этишга жалб қилиш тўғрисидаги қарор чиқарилганидан кейин қанча муддатда эълон қилиниши муҳим аҳамият касб этади. Бизнинг фикримизча, иш бўйича энг муҳим процессуал қарор нусхасини юбориш муддати терговчи томонидан қарорни эълон қилиш, унинг моҳиятини тушунтириш ва кейинчалик айбланувчини сўроқ қилиш тартиб-таомилини бажариш учун етарли бўлиши; шу билан бирга, прокурорга у билан ўз вақтида танишиш ва зарур ҳолларда тегишли талабни қўйиш имконини бериши керак. Қонунда айблов нусхасини прокурорга юборишнинг аниқ муддати белгиланмаганлиги терговни амалга ошираётган айрим ходимларга қарор нусхасини айбланувчига ва ҳимоячига топширмасдан, прокурорга юбормасдан, жиноят процессининг манфаатдор иштирокчиларини хабардор қилмасдан унга қонунга хилоф равишда ўзгартиришлар киритиш имконини беради.

Хорижий мамлакатлар жиноят-процессуал қонунчилигида ушбу тартибни тартибга солиш тажрибасини таъкидлаш жоиз. Масалан, Арманистон Республикаси ЖПК 202-моддасининг 5-қисмига кўра, айбланувчи тариқасида иштирок этишга жалб қилиш тўғрисидаги қарорнинг нусхаси 24 соат ичида прокурорга юборилади. Гумон қилинувчининг қилмишини квалификация қилиш тўғрисидаги қарор чиқарилгандан кейин 24 соат ичида унинг нусхасини прокурорга юборишнинг худди шундай тартиби Қозоғистон Республикаси ЖПК 204-моддасида назарда тутилган. Шахсни айбланувчи тариқасида ишда иштирок этишга жалб қилиш тўғрисидаги қарор нусхасини прокурорга 24 соат ичида юбориш муддати терговчи томонидан процессуал қонунда назарда тутилган барча тартиб-таомилларни, шу жумладан қарор нусхасини алоқа воситалари орқали, зарур ҳолларда эса шахсан юбориш

учун етарли бўлиб, йўл қўйилган қонун бузилишларига прокурор томонидан ўз вақтида муносабат билдиришнинг реал имкониятини таъминлайди.

Шахсни айбланувчи тариқасида иштирок этишга жалб қилиш тўғрисидаги қарор мазмунига қўйиладиган қонунчилик талабларини тўлдириш, фикримизча, айбланувчининг ҳимояланиш (муайян мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари устидан шикоят қилиш) ҳуқуқини сезиларли даражада мустаҳкамлайди, қонунчилик нормасини такомиллаштиради ва ҳуқуқни қўлловчилар фаолиятини тартибга солади.

МДХга аъзо мамлакатларнинг ҳаммасида айблов эълон қилиш процедурасидан сўнг, айбланувчини дарҳол сўроқ қилиш керак. Қонуннинг ушбу талаби, биринчи навбатда, айбланувчининг қўйилган айбловга эътироз билдириш, унинг моҳияти бўйича кўрсатувлар бериш, уларни тушунтириш терговчи зиммасига юклатилган ва кўрсатувлар беришдан бош тортишда ифодаланган ҳимояланиш ҳуқуқини амалга оширишга қаратилган. Бундай ҳолда сўроқ қилишнинг мақсади нафақат айбланувчининг қўйилган айбловга муносабатини ифодалаш, балки жиноят иштирокчиси сифатида фақат айбланувчининг ўзигагина маълум бўлган ҳолатлар тўғрисида янги далилларни олиш ҳамдир. Айбланувчини дастлабки айблов эълон қилингандан сўнг дарҳол сўроқ қилиш жиноят процессининг ушбу иштирокчисини қийин аҳволга солиб қўяди, айниқса, у яқинда ҳибсга олинган, эҳтиёт чораси танланган, вояга етмаган, руҳий касалликка чалинган ва руҳий ривожланишда орқада қолган бўлса (жиноят ишини тугатиш ёки тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш учун асослар бўлмаса), айбланувчи сифатида жалб қилиш тўғрисидаги қарорнинг катта ҳажми ва ўзига хослиги, кўпинча нафақат тушунишни, балки мутахассис томонидан тушунтиришни (масалан, иқтисодий фаолият соҳасидаги жиноятлар тўғрисида) талаб қиладиган ҳам юридик, ҳам махсус атамалар билан юкланган. Н.И. Газетдиновнинг фикрича, зудлик билан сўроқ қилиш тўғрисидаги талаб айбсизлик презумпцияси, айбланувчининг ҳимояланиш ҳуқуқини таъминлаш тамойилларига мос келмайди ва айбланувчига берадиган бошқа ҳуқуқлари нуқтаи назаридан нотўғри.

Айрим суриштирувчи ёки терговчилар ҳам бундан кам бўлмаган мураккаб вазиятга тушиб қолади, унга замонавий қонун чиқарувчи айблов эълон қилингандан сўнг айбланувчини дарҳол сўроқ қилиш мажбуриятини юклайди. Кўрсатилганлар терговчи ва айбланувчи ўртасида психологик алоқа ўрнатишга тўлиқ хизмат қилиши ва жиноят судлов ишларини

юритиш мақсадида тўлиқ мос келиши даргумон. Амалий фаолиятда ҳимоя томони томонидан ўзгартирилган айбловнинг арзимас қисмида мазмунан кўрсатув бериш ҳуқуқини суиистеъмол қилиш ҳолларига йўл қўйилади (масалан, техник хатоларни бартараф этиш, айблов моҳиятини ўзгартиришга олиб келмайдиган таъриф ва ибораларни тўлдириш мақсадида ва ҳ.к.). Чунончи, айбланувчи тариқасида ишда иштирок этишга жалб қилиш тўғрисидаги қарорнинг тавсиф-асослаш қисмига жиддий бўлмаган тузатишлар киритилган тақдирда, айбланувчи ва ҳимоячи томонидан кўрсатув бериш учун улар учун қулай бўлган вақт амалда белгиланади. Ушбу ҳолат дастлабки терговнинг самарадорлиги ва тезкорлигига салбий таъсир кўрсатади ва шу билан жиноят процессининг бошқа иштирокчиларининг ҳуқуқларини чеклайди. Фикримизча, жиноят-процессуал қонунчиликда ҳеч қандай чегара йўқлиги сабабли, айбланувчиларнинг янгиланган айблов таҳрири бўйича кўрсатмаларни тайёрлаш ва бериш учун мақбул муддатни белгилаш зарур. Албатта, муддат жиноят процесси иштирокчиларининг қонун билан кафолатланган ҳуқуқларини ҳисобга олиши лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. law.cornell.edu+1
2. <https://www.legislation.gov.uk/>
3. https://www.law.cornell.edu/rules/frcrmp/rule_7
4. <https://www.cps.gov.uk/legal-guidance/directors-guidance-charging-sixth-edition-december-2020-incorporating-national-file>
5. <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1984/60/section/37> Criminal Procedure Rules 2020 (Part 3 and 10) // <https://www.legislation.gov.uk/uksi/2020/759/part/3>
6. Уголовный процессуальный кодекс Украины от 13 апреля 2012 г. № 4651-VI (с изм. и доп. по сост. на 21 июля 2020 г.) // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31197178